

Vásár Szilvia¹: Hivatalrendszer az Oszmán Birodalom magyarországi peremvidékén

Debreceni Jogi Műhely, 2008. évi (V. évfolyam) 4. szám (2008. október) 69-74.

Előadásom témája a török kori hivatalrendszer felépítése és működése két oppidum példáján keresztül. Vizsgálódásom tárgyát Nagykőrös és Debrecen városának a jegyzőkönyvei és számadáskönyvei képezik. Nagykőrös a Hódoltság belsejében helyezkedett el, míg Debrecen a három részre szakadt ország részeinek határán, az így kialakult helyzet kettős, sőt hármas hatalmat jelentett a mezővárosoknak. Önálló gazdálkodásuk révén egyre több jogot szereztek a fennálló uraiktól, majd autonómiát nyertek.

Nagykőrös 1546-ban hászváros lett, tehát a török kincstár birtoka, ez azt jelentette, hogy mind a földesúri, mind az állami adók a kincstárba kerültek, aminek közvetlen kezelése alá tartozott a város. Mindez kedvező helyzet volt jogilag, hiszen a kincstárnak járó földesúri és állami adókat egy összegben, évi átalányban határozták meg. Ez azt jelentette, hogy a pénz és terményadók mennyisége nem követte az adott településen lélekszámban és termelésben bekövetkezett változásokat, hanem a járadékok összege hosszú évtizedek alatt alig változott.

Ezekben a városokban a földesúr maga a török állam, melynek bizonyos meghatározott szolgálattal tartoztak a város lakói és így a jogtalan követelések elől védve voltak.

Jogorvoslatért a budai pasához, végső fórumként pedig a szultáni udvarhoz folyamodhattak.

A három városnak - Nagykőrös, Cegléd, Kecskemét - még egy speciális kiváltsága is volt, salétromot szállítottak Budára a lőporgyártáshoz, s ennek fejében elvben mentesek voltak a közmunkák alól. A jogtalan követelések bizonyítják, hogy 1627-től 1665-ig, mintegy 38 év alatt 14-szer kértek és kaptak a kőrösiek védlevelet a szultántól, aminek a tartalma, hogy mivel ők salétromot szolgáltatnak, minden közmunka alól mentesek.²

Nagykőrösön ugyanúgy, mint a hasonló mezővárosokban, nem volt sem török, sem magyar állami hivatal, ennek oka a távolság volt, bár az országos magyar igazgatási szervek fenntartottak ugyan kapcsolatokat a várossal, de tényleges vezetés, sőt a felügyelet is kicsúszott a kezükből.³ Nem éltek itt sem török katonák, sem polgárok, még a török bíró, akinek a hadsereg ellátásában és a közigazgatásban is fontos feladatai voltak, a kádi sem lakik a városban. Az igazságszolgáltatást a város számára a budai kádi végezte, vagy közvetlenül Budán, vagy általában évente egyszer kiszállt a kincstári városokba, s helyben intézte a peres ügyeket a vojvodák, szubasák és a tolmács segítségével.

Debrecen ebben az időben hármas határon helyezkedett el, bár közigazgatásilag Erdélyhez tartozott, mégis három helyre kellett adóznia. A töröknek 1555-ben hódolt be, évi 2000 forint adót fizetett. Ennek ellenében a török hatóságok békén hagyták, majd 1564-ben elismerte a város szabad törvénykezési jogát is. Az erdélyi fejedelemnek is kellett adót fizetnie, évente 1000 forintot, a magyar kincstárnak pedig évi 100 forintot. Ehhez még hozzájárul a rengeteg ajándék, amivel a város kirablását előzték meg. A hódoltság idején nemcsak e várost jellemezte az a helyzet, hogy hovatartozását nem lehetett pontosan meghatározni, hiszen ebben az időszakban egyébként sem lehetett a határvonalat pontosan meghúzni, mert a békék csak a nagyobb várak hovatartozásáról döntöttek. Emiatt az országban két, de ebben az esetben három végvári vonal között bizonytalan hódoltsági sáv alakult ki, háromfelé, illetve kétfelé adózó városok és falvak százaival. Bár Debrecennek mindhárom helyre kellett adóznia és egyéb kötelezettségeket teljesítenie, érzelmi alapon mégis másként élte át a különböző részekhez való viszonyát. A török függőséget sokkal inkább kényszerűnek és nyomorítósnak érezte a két magyar országrésszel szemben, hiszen a török idegen elem, megszálló volt országunkban. Bár a két magyar országrészhez való viszonya sem volt egyforma. Debrecen 1715-től nyeri el a szabad királyi városi rangot. A török uralom alatt még földesúri hatalom alatt állt. A város földbirtokosa 1611-ben Török István volt, akihez az év közepén Juhos

Ferenc debreceni polgár vitte a 1000 forintos summát, vagyis az átalányadót.⁴ Debrecent az erdélyi országgyűlésre állandóan meghívják, ott követői meg is jelennek.⁵

Az Oszmán Birodalomban a közigazgatás legnagyobb területi egysége a hódoltság területén a vilajet volt, melynek élén a kormányzó, a beglerbég állt. Ezek katonai célú közigazgatási egységek voltak. Az egyik ilyen központ Magyarországon Buda⁶ volt, melyhez Nagykőrös is tartozott, itt rendezték be a hódítók a fővárosukat is, és székeltek a magyar tartomány legrangosabb előljárói, a budai pasák - beglerbég - és a katonai, gazdasági és jogi főtisztviselőkből álló tanácsuk. A központban élt a defterdár - nazúr korabeli magyar szóhasználat - , aki a pénzügyek és a birtokügyek intézője volt, a szandzsákbég, aki a szandzsák élén álló katonai és polgári vezető volt, s a hódítók ítéletvégrehajtó és rendfenntartó emberei, a vojvodák és szubasik.⁷ A középső közigazgatási egységek a szandzsákok (fordítása: zászló) mint török pénzügyi-igazgatási szervezetek írták össze a „megyék” lakosait. A szandzsák élén a bég állt, aki katonai és polgári feladatot is ellátott. A legkisebb közigazgatási egységek a náhijék (járás). Ezen közigazgatási egységenként írták össze a településeket pusztáikkal együtt és az ott élő adózókat (családfőket fiúgyermekikkel együtt), valamint a jövedelmüket és a kivetendő adót. A lakosságot részleges adójegyzékbe, defterbe vették. A központi hivatalok írnokainak a létszáma valószínűleg 2-3000 fő lehetett.⁸

Hogyan tudták mégis működtetni ezt a hatalmas birodalmat?

Nagykőrös bár a török terület belsejében helyezkedett el, a hódítók mégis meghagyták önkormányzatát, s kockázat nélkül magára hagyták a várost. Ennek oka a török állami vezetés részéről, hogy egyrészt nem volt annyi török hivatalnok, hogy minden városba tudjanak kirendelni, másrészt pedig egy helyi illetőségű bíró jobban el tudott igazodni a városa belső ügyeiben, mint egy török idegen, legyen bár tapasztalt hivatalnok. Így a fizetést is megspórolta a török kincstárnak, hiszen a helyi előjáróknak nem kellett fizetnie.

Az önkormányzattal érintkezett a távolban székelő magyar vármegye és az ország másik végén élő földesúr is.

Az oppidumok önkormányzata

A török uralom alatt viszonylag önállóan gazdálkodó, emellett fejlett önkormányzattal rendelkező Nagykőrös városának az élén állt a választott vezetői testület, melynek vezetőjét, a főbíró egy évre Szent György napján - április 24-én - választották az összes adózó családfők jelenlétében szótöbbséggel a templomban. Ez az ünnepélyes esemény istentiszteletszerű volt, s minden polgárnak kötelessége volt jelen lenni, elmulasztásának a jogkövetkezménye bírságfizetés volt. Az időpont országszerte gyakorlatban volt. Nagyobb városokban a bíró maga mellé másodbíró - Nagykőrösön 1626-tól - is választott, aki a város gazdaságának a vezetője és a főbíró távollétében, neki teljes jogkörű helyettese volt. A főbírónak megválasztása után a város színe előtt esküt kellett tennie. Fizetésük nem volt, ezért a tehetősebb családokból kerültek ki ezek a tisztviselők, de ugyanakkor ezzel a tisztséggel tekintélyes polgárokká váltak, és adómentességet is kaptak. Minden évben más viselte e két posztot. Az általam tárgyalt háborúkkal sűrű időszakban ezen feladatok ellátása nehéz és felelősségteljes volt, ezért a város vezetősége a tisztségük letelte után a jegyzőkönyvben köszönetet mondott nekik.

A bírót a városi tanács segítette, amelynek tagjait is ezen a napon választották meg a város tekintélyes és jómódú polgárainak sorából élethosszig, feladatuk a gazdaság és a város ügyeinek igazgatása és a bíraskodás volt. A tanács tagjainak a száma nincs meghatározva pontosan, 17 és 20 fő között mozgott. A forrásokban sokszor megemlítik őket mint „*tanaczbelj urainkat*”, de nem sorolják fel őket. A török illetve a magyar hatóságok felé ők képviselték a várost. Javadalmazást ők sem kaptak, de a számadáskönyvekből kiderült, hogy a város a kész kiadásait megtérítette, az oppidum konyhája pedig útravalóval látta el őket,

kiadásaira pénzt kaptak, amivel visszaérkezésükkor elszámoltak. A vezető tisztségviselőktől elvárás volt a példaadó élet, ezért súlyosabban minősült, ha ők vétettek a közerkölcs vagy a rend ellen, mint amikor eme magatartásokat egy átlagpolgár követte el, természetesen súlyosabb büntetést is kaptak. A város vezetői leginkább a vagyonos polgárok szűk csoportjából kerültek ki, egymást váltogatva, egymás között megosztva a hatalmat gyakorolták és irányították a várost.⁹

Csak ritkán több év elteltével választották meg ugyanazt a személyt újra. A nevekből még rokoni szálakra is következtethetünk.

Debrecen önkormányzati szerve két testületből állt a nagytanácsból és a szenátusból, együttes ülésüket *conregatio generalis*nak nevezték. A nagytanács - mint az utcák képviselői szervezete – tagjai általában életfogytig viselték tisztségüket, és 40-90 tagból állt. Mivel a város polgárának kötelessége volt, ha megválasztották ezt a tisztséget ellátni, ezért sokszor inkább büntetéspénzt fizettek, minthogy tisztségben maradjanak. A szenátus kezében volt a tényleges hatalom, általában 12-16 esküdtbíró volt a tagja, s ülésein a jegyző is részt vett. A szenátus elnöke a bíró volt, aki egyben a város legfőbb egyedi szerve is. Az egész tanács választotta, a többi szervhez hasonlóan területi elv alapján. A szenátorok a bírónak engedelmisséggel tartoztak, ha utasításait megtagadták a tanácsból és a bíróságból kizárták.¹⁰ Azoknak a hivataloknak az ügyeit, ahol személyváltozás történik, a leköszönő hivatalviselők átadták a helyükbe lépőknek, s ha pénzzel is volt dolguk elszámoltak, számadásokat készítettek.

E település előljáróinak öngazgató tevékenységére a török és a magyar állami vezetésnek egyaránt szüksége volt. A török, mivel engedte az önkormányzatokat működni, az adó közvetlen beszedésének és a helyi rendfenntartásnak a gondjait áthárította a helyi előljárókra. Ezért a lakosság választott előljáróságai elsősorban végrehajtó testületek voltak, melyeknek el kellett végezniük mindazt, amivel a felettük álló török vagy magyar hatóságok megbízták őket, így a török közigazgatás legalsó szintjének tekinthetjük őket.¹¹

Az oppidumok önkormányzati szerveinek hatásköre

A város választott előljárósága, mint igazgatási szervezet közigazgatási, bíraskodási és városgazdasági organizáció volt.

A specializáció a közfunkciók gyakorlásában ebben az időben még fejletlen volt, az egyes közfeladatok nem voltak élesen elválasztva egymástól és az sem volt pontosan meghatározva, mely feladatot kinek kellett állandóan ellátnia. Pontos hatáskört főként az alsóbb rendű városi alkalmazottaknál határoztak meg.

A mezővárosok vezetősége a közigazgatáson belül óriási hatáskörrel rendelkezett: kezelte a város vagyonát, rendészeti feladatokat látott el, gyakorolta a kegyúri jogot, kivetette a városi adókat, megszabta a súlyokat, mértékeket, gyakorolta az iparhatósági feladatokat, biztosította a céhes érdekeket, tisztviselőket, alkalmazottakat választottak, ellátták a vásárok felügyeletét, gyakorolt árva- és gyámhatóságot. A bírák és az esküdtek hitelesítették az adásvételi szerződéseket és a végrendeleteket.¹²

A következő fórum, melyen bíraskodtak a városi magistrátus törvényszéke. A törvénykezés szabadságát Debrecen 1564-ben teljes jogkörrel, Nagykőrös pedig 1640-től kapta meg a török hatóságoktól. A halálos ítéletek végrehajtása kezdetekben személyi és eszközbeli hiányosságokkal küszködött, hiszen hóhérért és akasztáshoz kötélért más városokhoz kellett fordulniuk.

Az esküdt polgárok (*iurati cives*) a főbíró elnökletével (*iudex primarius*) intézte a peres ügyeket. Nagykőrösön 1692. előtti adat nincs arról, hogy milyen időközben ült össze, s hogy milyen módon, formások közt történt az ítélezés. A kisebb ügyeket kivéve a polgári és büntető perekben a városi tanács a jogszolgáltatást, mint kollektív testület gyakorolta a régi

bevett gyakorlatnak megfelelően. A XVII. századra változás következett be a bíróság tagjainak összetételében, ugyanis a református prédikátor is részt vett az ítélezésben.

A városi bíróság hatásköre a polgári ügyekben a legtöbb esetre kiterjedt. A büntetőjog területén csak a kisebb ügyekben járhatott el, míg a súlyosabb bűnesetekben a három város törvényszéke ítélte, esetleg a török is eljárta, illetve ezenkívül még a megye is közbelépett. A kádi és a városi tanács tagjai között munkamegosztás alakult ki az igazságszolgáltatásban a XVII. századig. A városi előjárók végezték ebben az esetben a bűnüldözést, a vizsgálatot és a bizonyítást, a kádik meghozták az ítéletet, a szandzsákbég hatáskörébe tartozott a végrehajtás, és a főbenjáró bűnök elkövetőit az ő emberei a vojvodák és a szubasák vitték fel Budára. A halálra ítélték mint a „*vajda rabjai*” kerültek fel a székhelyre, néha ezenkívül még a megye is beleszólt az ítélezésbe.

A XVII. század második felétől a török leadta az igazságszolgáltatás jogát, pénzért a városnak minden gondjával és költségével. Így a főbenjáró ügyekben a városok a királyi országrészhez fordultak az ítélet meghozataláért.¹⁵

Ezen alföldi mezővárosok a török korban túlélésüket és megerősödésüket szívósságuknak, kereskedelmüknek és az önállósághoz való ragaszkodásuknak köszönheték. A függetlenedés a városi gazdaság szervezésében, a város joghatóságának kiszélesedésében, a vallási és szellemi élet szabadságában volt a leginkább érzékelhető.

The autonomous country-towns of the Hungarian Plain in the Turkish times - Summary

My essay is on the development of autonomy of the country-towns and the changes of their relationship with the Hungarian county, the land lords, and the Turks. My research is based on the analysis of original account books of Debrecen and Nagykőrös. The situation of these towns was special in the 17th century, among other things, because of their geographical location. Debrecen situated at the border of the three big powers and Nagykőrös placed inside of the Turkish Empire. Later the country-town leaders were able to pay the cost of autonomy. The county administration system disappeared in the Turkish territory, but the functions of it were continued. For example the assembly of Pest county was held in Füleke which was outside of the county. The administrative bodies of the counties worked according to the old Hungarian regulations. Turkish ruling was considered temporary. It was hard to keep contact between the county and the towns. It was one of the reasons of establishing municipal self government. These towns regularly paid tax to the Hungarian land lords and a higher amount to the Turks. The land lords who escaped from the Turkish territory were still in power. The towns paid the tax to the lords in a lump sum. The lords didn't exercise their power. The town leaders recognized this situation and reached economical and later political autonomy that was very expensive. After the end of Turkish ruling the counties (re)expanded but the local self governing system was maintained.

Források és irodalom

KIADATLAN FORRÁSOK

M.O.L. Filmtár 3415.

M.O.L. Filmtár 3410.

Nagykőrös város levéltára

M.O.L. Filmtár 3464.

Debrecen város levéltára

Debrecen számadásai 1611-1619, 234 oldal

M.O.L. Filmtár 3442.

Debrecen város levéltára

Debrecen városi tanács közgyűlésének jegyzőkönyvei 1650-1664, 258 oldal
M.O.L. Filmtár 3443. (a jegyzetekben: Számadáskönyv évszám, Városi jegyzőkönyv évszám)

KIADOTT FORRÁSOK

SZILÁDY ÁRON-SZILÁGYI SÁNDOR: Okmánytár a hódoltság történetéhez
Magyarországon I. Pest, 1863. (a jegyzetekben: Szilády-Szilágyi I.)

FELDOLGOZÁSOK

1. BÁCSKAI VERA: A mezővárosi önkormányzat a XV. században és a XVI. század elején In. Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából, szerk. Bónis György, Degré Alajos Budapest, 1971. 9-34.l. (a jegyzetekben: Bácskai)
2. CSIZMADIA ANDOR: A magyar városi jog. Kolozsvár, 1941.(a jegyzetekben: Csizmadia)
3. FODOR PÁL: Írnokok és bürokrácia az Oszmán Birodalomban. In. História 2008/1.22-25.l. (a jegyzetekben: Fodor)
4. HEGYI KLÁRA: Török közigazgatás és jogszolgáltatás – magyar városi autonómia. In. Történelmi Szemle, 1985/2. 227-257.l. (a jegyzetekben: Hegyi 1985.)
5. KÁLDY-NAGY GYULA: A budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai. Budapest, 1985.
6. KÁLDY-NAGY GYULA: Magyarországi török adóösszeírások. Budapest, 1970.
7. KOMORÓCZY GYÖRGY. Debrecen város képviselői rendszere a XVI-XVII században In. Tanulmányok a helyi önkormányzat múltjából, szerk. Bónis György, Degré Alajos Budapest, 1971.81-115.l. (a jegyzetekben: Komoróczy)
8. Magyarország története III/2. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Budapest, 1985.(a jegyzetekben: MOT III.)
9. MAJLÁT JOLÁN: Egy alföldi cívis-város kialakulása. Nagykovácsos gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század végéig. Budapest, 1943. (a jegyzetekben: Majlát)
10. SCHWÁB MÁRIA: Az igazságszolgáltatás fejlődése a török hódoltság idején az alföldi városokban. Budapest, 1939. (a jegyzetekben: Schwáb)
11. SZAKÁLY FERENC: Magyar intézmények a török hódoltságban. Budapest, 1997. (jegyzetekben: Szakály 1997)
12. ZOLTAI LAJOS: Debrecen a török uralom végén. A város háztartása. 1662-1692. In. Gazdaságtörténelmi Szemle, 1903. 289-425. l. (a jegyzetekben: Zoltai)

¹ III. évf. doktorandusz, Miskolci Egyetem ÁJK Jogtörténeti Tanszék. A jelen tanulmány a Debreceni Egyetem által 2008. április 25-én rendezett V. Doktorandusz Konferencián elhangzott előadás írásos változata

² Szilády-Szilágyi I. 322. ,328. l.

³ Szakály 1997. 82-106.l.

⁴ Számadáskönyv 1611. 43. l. Június 17-én Pozsony városába küldte a városi tanács a követét a földesúri adó kifizetése végett.

⁵ MOT III. 1379-1382. l. ; Csizmadia 40-49. l. ; Hegyi 1985. 241-243. l.

⁶ Fodor 23.l. további magyarországi vilajetek központjai: Temesvár, Eger, Kanizsa, Érsekújvár

⁷ MOT III. 454-466. l.

⁸ Fodor 24.l.

⁹ Bácskai 17. l.

¹⁰ Komoróczy 83-105. l.

¹¹ Csizmadia 7-39. l.; Majlát 133-148. l. ; Schwáb 5-51. l.

¹² Bácskai 9-19.l.; Csizmadia 40-95.l.;Városi jegyzőkönyv 1650. 769.l. céhes legényekre vonatkozó szabályok, sokadalmakra, vásárookra vonatkozó szabályok, 771.l. adásvétel rögzítése ;Városi jegyzőkönyv 1656. 24.l. végrendelet

¹³ Hegyi 1985. 244-245, 249.l.; Schwáb 15-16.l.; Szilády-Szilágyi I. 207,217-219,227,228,238,247,239,257, 306-307, 312-313,343.